

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 169 (15143) ♦ 1993 чылдын сентябрь 9, четверг ♦ Солуга ат салган шагы 24.30. Сапар өртөө 10 рубль.

АНЫЯКТАР — КЕЛИР УЕВИС

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Республиканың Аныяктар херээнни талазы-биле министрствонун чазааны-биле Россия Федерациязының Чазааның кезижүнү, Россия Федерациязының Аныяктар херээнни талазы-биле күрүне комитетинин даргазы А. В. Шаронов Кызылда чедип келген.

А. В. Шаронов бурунгу хун Тыва Республиканың оралакчы президентин А. А. Мельников, Тыва Республиканың күрүне секретары — Президенттин болгаш Чазактын Администрациязының удурутчузу В. С. Очур-оол, Тыва Республиканың Чазааның

Даргазының соңула политика талазы-биле оралакчы Б. С. Шырпап-биле ужурашкан. Олар республиканың аныяктарын ажил-чигине, амьдардылга, өөредилгениге, чүрүм-сагымгазын, хамаарышкан айтырыгларын чууалашкан.

АЖЫКТЫГ УЖУРАЖЫЛГА

Россия Федерациязының Аныяктар херээнни талазы-биле күрүне комитетинин даргазы А. В. Шаронов ола-ла хун Чазаак бажының Тыва Республиканың аныяктар болгаш хейинги организацияларының параллельни төлөөлөөчүлери-биле ужурашкан.

Андрей Владимирович Аныяктар херээнни талазы-биле күрүне комитетинин сорулгаларын, ажил-чорудулазын чымылганга таныштырган. Аныяктар талазы-биле күрүне политиказын амьдардылга боттадылар сорулга-биле күрүне комитетинин 1992 чылда тургускан, мыда 40 кижя ажилдап турар. Аныяктар — бистең үеви, ичингаш олар-же үдүг кезингей салдыган. Комитет алды угланышканы-биле бодунун мурунда салдыган херээнни боттадылар хемчеглерин ай турарын чууалашкан. Олар оул дээрге аныяктарын амьдардылга, ажил-чигине, өөредилгениге, кижизидилгениге хамаарышкы үндешин айтырыглар болуп, Орта аныяктары ажил-чиге тургузары, мергежлел чедип алырынга өөредилер, олардын корум-чүрүмүн бижим-лаары, кижизидилге ажил-чигин ижи-бүрү хевирлерин чорудары, аныяк-өскешини дыштыргалыгы, ойлан-хөг-сөрүп шык организациялары, демедейин анги-ангы чуртта-рында аныяктары-биле харышканы калбартары, санды-саарыда, социал-экономика-тыг хемчеглерини шийтирээ-

ринге киржери дээр, өске-даа чүддер кирин турар. Аныяктар комитетинин ажил-чорудулазы хей талаалы, делгем, олу чогулгалыг чорудары-биле программалар суугаар ажилдап турар. Россия Федерациязының составында 80 республика, край, область, округ бар, оларның 82-звиде Аныяктар херээнниң талазы-биле министрстволар, комитеттер, киддиктер тургустунган. Саха Республикасында, Тывада министрстволар, Россия Федерациязының күрүне комитетинин оларның-биле харышканы ажилдап турары чууалашкан. Ужуражылганы киржикчилери А. В. Шароновтан хей санын айтырыгларын сал-гаш, чогуур харыны алган-нар.

Тыва Республиканың аныяктар херээнниң талазы-биле министр А. С. Салчак ужуражылганы түпкүлүнде РФ-тин күрүне комитетинин даргазы А. В. Шароновка өөрүп четтиргени илереткен, ажилында, амьдардылга чедикшинери күзүн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХОСТУГ ТЫВАНЫҢ ЧЫЫЖЫ

Сентябрь 5-те «Хостуг Тыва» улусчу фронтунун элчег чок чымык болуп эркен. Анда Тыва Республиканың социал-политиктиг байдалыга хамаарыштыр санал-оңал соду-чуштары болган. Тываның Чаа Конституциязында келер үеде тыва улустун ким-га-даа улустун тускай догузганын күрүне болуп эргешин ошалаан айтырчыл болгаш чер дугайында мээл-да кин-дерини саналааннар.

Бо үстүнде тургустунган айтырыглар талазы-биле чу-гула аныяктыг санал-оңалдары «Мяге» деп биче бугуруде директору Хулер-оол Акиров, хоочун малчын Адам Иргет, юрист Байыр-оол Донган, Очутчун Кара-оол, Александр Ооржак, Игорь Иргит, Чысыма Дамдычпап, Александр Иргит болгаш өскелер-да бергенер.

«Хостуг Тываның» чымыкы Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы К. А. Бичелди, шор улустун төлөөзи В. И. Ачелов олар кир-жил, саналдарын бергенер.

Ол чымык чымыкы «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң үе-танын, программанын ху-даны алганнар. Бо талазы-биле димкадиги «ХТ»-ниң күр-сөөк комитетинин даргазы С. В. Тумат кылган.

Сандап САНДЮ.

«Дүжүт - 93» ҮЕ КӨРГҮЗЕ БЭЭР

Эрзин районун ажил-агыйларында бо чымын өткөсүнүн, тараа-быдаанын үгени аажок. Агаар-бойду каан-аас хуанер болуп турары-биле тараа бижим эгелей берген. Куску дүжүт ажаал алымшындыг белекел ажилдарынын чорун тухарынын дугайында районун көзү ажил-агый эргеленин кол агролому Каама Хертековна Байыт-биле бистин көрөөлөөчүлүк-вис беселажим чууалашкан. Ону моон алаанда парладым.

— Нитизи-биле бо чымын 4617 гектар черге тарылган чоруткан бис. Оон нитизи 2607 гектары мал зем. Ону ажил-агыйлар санажарын санажатар, коган маскага ажилдар ажилдар ам бо хү-нерде уламчылавышаан.

— Бо чымын чеже гектар черин тараа культураларын ажаал алыр силер, Каама Хертековна?

— 2081 гектар черин тараан ажаал алыр ужурут бис. Оон нитизинде 200 гектарын таразынга долу дүшкен. Ынчангы ам херек кырында 1881 гектары ажаал алыр. Ол болза арбай, кызыл-тас, бир гектардан 10 центнерин алыр деп турган. Амгы байдалымын санап көөрүсүк, 8 центнер кире болуп боор. Тарылга шилдеринге бо чымын минералдыг чымындыг чаштырмаан. Ону садим алыр дээрге, ажил-агыйларга ашка чок боор-дур. Ынчангы дү-жүт чер албан. Ыдыг-даа

болза, дүжүт кайы хире бо-дурун үе көргүзе бээр боор. Чогум чаксы чаштырылганы май айнын ортан үезинде кылган чүве.

— Дүжүт ажааладынга киржир техниканы байдалы кандыгы?

— Ажил-агыйларга нитизи-биле 18 комбайн бар. Оларнын он ажим дүжүт ажаал алы-

четир. Механизатор кадрлар база четир. Качазар аппараттар чок.

— Дүжүт ажааладымче ка-жан киритерин планнан турар силер, Каама Хертековна?

— Тараа саргарым бижим эгелен тур. Бистин планнап турарымс болза, бо сентябрь айың ортан үезинде киритер бис. Баштап арбайнык кестирер кирер бис. Ажил-агыйларын таразы колдуунда чыгыш ай бижим эгелээр. Ынчангы таразын дорт ажаал эгелээр боор бис. «Нарын» совхозту ажаал алыр таразынын дү-жүдү өске ажил-агыйлардан эки болуп турар.

— Тараа шыгаар скаалтар, шапнарын байдалы канды-гма, белең бе?

— «Чаа орук» совхозтун Ямаалык тараа шыгаар скаалы бар. Ол белең өске ажил-агыйларда шыгжамыр чок. Ленин аттыг совхозтун Кыргыз-Тейде тараа шыгаар скаалын армянларга туттурган. Олар экик-халгазын кылбай ара калкыш барган. Ол ам өлүг капитал болуп турар. Ол дугайын чууалаш шаг болган мей. А чогум тараа дүлүн алыр цементилеп каан шапнар

белең. Тараа арыглар машиналар чедипшес.

— Шанга ажилдар кижилер, оларнын аш-чем ханды-рылганын талазы-биле бай-дал каныгмы?

— Бригадирлер, үчтиктиктер болгаш шанга ажилдар кижилер четчелеттинген. Хову тургалдында столоваялар бар. Поварлар четчелеттин-ген. Аш-чем хандырылганы ажырбас. Дүжүт ажааладынга ажилдар кижилерин чурттаар оран-бижим-биле хандырылганы база багай эвес.

— Оон мыай дүжүт ажаала-дынга хамаарыштыр чууа чууалап болур силер, Каама Хертековна?

— Урезинге арттырып ал-гаш, оон артыкын күрүнеге судулар бис. Чонга тарааны далаарын көрүп турар бис. «Нарын» совхоз тараа дээр-бези кылды алган. Онда тарааны далаанааш, чонга база садарын планнап турар.

— Мээң салган айтырыгларымга харыны бергенин, каама Хертековна.

Николай ДАЖИМАЯ беседалашкан.

Интервью

рынга белең. Чамдык комбайн-нарын моторлары, ремшени-ри чок. Олар шуут тывылбас боор чүве-дур. Комбайнар эргижирери. Техника бийир тускай эртемниг кижесерлер сохтоларда чок. Оларнын өзге-хүдүгелерини механизаторлар боттары күзүсөдүп турар. Тараа сөөтүр машиналар

Тывызык шылгалда

Улусчу чачылдарга аныяктарын өөредир — башкылар-ны база бир кол сорулгалар. Ол ажилды чогадымчы суу-биле чорудуп, өөреникчилерини амьдардылга белекел чоруп башкыларын бирөөн Галина Николаевна Сендэн. Ол Барыш-Хемчи районун Эрги-Барыш ортумак школа-зында сан эртемнирини баш-кыны Г. Н. Сендэн ажил-агыйга ач естидилин-биле бер-диген. Дууларак, эки-өөрү-дүкү база өөреникчилерини мурунга күндүткөдөгү кижя. Ада-не-биле доктамад хары-шып, олардан арга-сүмөни айтырып, тыва өгбелеринин сөгүп чоран эки чачылдары-

ның дугайын кырганнарды ылампалп алгаш, өөреникчилеринге дамчыган турар.

Г. Н. Сендэн бо эркен өө-редилге чымында бодуну харылап турары доозукчу кызылганын бугун чыл нитизи-ле үстү чачылдарга хей бесед-даны, вежолерин, класс ша-карин, маргылаалыг оюннар-ын, лекция-конференцияны өрт-тирген. Бодуну ажилынын түпкүлү көөрү-биле база өөреникчилерини тыза чачылдарын кайы хире билип, шингээлп алганын хынаары-биле совхозтун улуг назылыг, хей аны-тевдү кижизидилген үлгерип ала-не, кыргаш-ава, кыргаш-ава,

алдардыг малчыннар Бора-оол Биче-ооловчу, Дагаа Норбу-Самбуевна Саладарыны назына чед бергенер. Көзү аага барган, өөреникчилер тыжа кижя мен деп чүвени шыныдып, амьр-менди сол-чүрүндө эгелээр, оларур, турарында чедир херек кыры-ла көргүзүп тургаш, шылга-дым дужаагынар. Бо болза аныяк башкынын бодуну бо-дап алган тызымык шылга-дым. Галина Сендэнның өөреникчилерин болгаш бо-дун шылаары-биле шилки алганы «эртемден, докторла-ры» башкынын бугун чылда төккен дериниң «дузу» хы-

нап, үселелди, мактад өскөр-тин бергенер. Ундурген хү-нүжүн халас барбаанын өөр-еникчилери херек кырында балдыкка көргүскен.

Доозукчуларын ээрттимес-биле оңчу — тыва чачыл-дар-биле челекелээр, амьды-радым шапкын-орукче Гали-на Сендэн чоргалар, өөр-үшкү, бугурул-биле атка-рылкан.

Аныяк башкынын чогады-чы ажил-агыйны тараа ка-жан-даа совазын.

Наталья КАРА-САЛ, Эрги-Барыш суур.

Тараа чагай болган. Ал-дан Маалдырын, Бора-Тайга-ныч, Ак-Даштын, Кара-Чыра-ныч, Кызыл-Тайганын, Илхи-нини, чагай дүжүдүк тараажы-лар ажаал ап эгелээр. Мал-чем белекелээр база үрүлгү-лүп турар. Кара чангыс четес чүве — ашка-көпөк айтырчы, Кыргызнарга, хей урууларын недерге пенни, дууламчы аш-шанын чогуур үезинде бээр жужудан турар. Уруулар албан черлери, чамдык шко-лалар ам-даа долузу-биле септелтишээр.

Бора-Тайганың, Кара-Чи-рааның ортумак школарынын, Суу-Аксында эрте шко-ланынын капитал септелгени доозарынга хей түнүгү ашка херек. Ол шаалаарда одалга системаларын аде кылып сеп-тедириниң чүтүлгө апарган. Суу-Халда эмелгениң божу-дуга бажынынын туудун доо-зар ужурут, Ону кыдырыга алдан-чеден миллион түнүгү акшаны Калды камгалат я-

мын ундурлуп бээрине дуу-ла-дыр боор деп улуг идеяга бар. Ол бажыга дерелелер база дерек. Анча чан-чаа одалга черин бээр кыдыр. Суу-Аксында эрте райком бажының аде кылган, ажаал уруулар сандыгы ажаал деп турар. Ону чедир кыдырыга ам-даа үш миллион ашка четес. Бо бажының илтиги септелгени кылган.

Ам алаа одалга системаның, хаалгаларын чаргылар, доо-лдуулар. Ашка-көпөк чогулган Суу-Аксында ортумак шко-ланын тууду ара соваан болган. Чурталга бажынынын ажил-дады кийерин болдуустан, Алдан-Маалдырда музей бажы-нынын туудуна чаргылар акшаны долузу-биле бээр база-ла бүтпестей. Оон өскө-дө Суу-Халда туудуларын акшаландырып, байламыңс экижир-ле дөр кийн.

Кырыл ООРЖАК, Суу-Хал район агырмажы-нын даргазынын оралакчымы.

Тыва Республиканың Президентинин «Күрүне болган муниципалитет бугуруелерин хуужуларын чорудулазын түр үеде соксадыр дугайында 1993 чылдын июль 16-да ундурген Чарлынын күштүг хуусаанын узалдыр дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫ

1941-45 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчилери — тыва эки турачыларга чурталга бажынынын тударынын дугайында.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ 1993 чылдын сентябрь 2-хе, № 336 Кызыл хоорай

1993 чылдын сентябрьда 1941—1945 чылдарын Ада-чурттуң Улуг дайынын фронтунда тыва эки тур-ачылар чорутканын 50 чымы боор турар. Тыва эки турачылар боттарынын дай-ныч мадырыг чоруттары-биле Тываның төвүнде үдүт-вузун кирген оларны мадырыг чорутканын кү-рүне шайнадыр-биле белең үнелээр.

Тыва эки турачыларын 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынын үе-зинде дайынчы эрес-мады-рыг чорутканын, дайып сөл-үнде чылдарда оларны кү-н-ажыгы чедикшинери доктаагынаш база оларны жемдегилер-биле холбоштыр Тыва Республиканың Чазааның доктаалыры болза:

1. Тууду, архитектура бол-гаш чурталга-коммуна-листтериниң (Монгуд) 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчилери — тыва эки турачыларга ийи-ийи каартырып, ча-гай-кайы туттууга 10 чурт-талга бажынынын тууду ала-ныга кирер болган 1994 — 1996 чылдарда Кызыл хо-орайга тууар.

2. Экономика министрство-нуң 1-чи пунктуунда айыттыган чурталга бажынынын ту-дарына ашка-хөрөгүнү ту-сайлаар.

3. Бо доктаалды күзүсөдүп контрольла Чыраа Дар-газынын социал политика талазы-биле одалгынынын се-кредаринынга дагыар.

Ш. ООРЖАК.

ХООЛАЙЛАР САЛДЫНГАН

Кызылда «Востокантекомпарт» бир участкалун ту-дугуларын типография бажының туудуна кылар ужу-рут ажилын эгелей берген.

Бугурулгениң улуг-улуң черлериңде багай агаарын үдүр соруулар хоолайларды дерагерлер олар тургула, Дюверлерде, халандарын үстү талаарында бижылган көршөк.

Владимир Петрович Ма-гдалың бригадалың туудуң ийгиң кадымыда монтаж ажилдарын кылдып, улуг хем-чөөдөгү хоолайларын тургу-зуп, ону өөздөдөгү арзым-

че туудурун туралар, Олардан Владимир Подар, Вячеслав Шенов, Иван Вла-димиров шапкын үлүгү ки-рип турар.

Монтажниктеринң бир бригадалың типографияны бери болгаш оңчу үшкү халыгында хей төмөндөгү тууду ажилдарын кылдып доозарлар.

Охемчик ОНДАР.

АКША ЧОК ТУДУЛГАР

Тараа чагай болган. Ал-дан Маалдырын, Бора-Тайга-ныч, Ак-Даштын, Кара-Чыра-ныч, Кызыл-Тайганын, Илхи-нини, чагай дүжүдүк тараажы-лар ажаал ап эгелээр. Мал-чем белекелээр база үрүлгү-лүп турар. Кара чангыс четес чүве — ашка-көпөк айтырчы, Кыргызнарга, хей урууларын недерге пенни, дууламчы аш-шанын чогуур үезинде бээр жужудан турар. Уруулар албан черлери, чамдык шко-лалар ам-даа долузу-биле септелтишээр.

Бора-Тайганың, Кара-Чи-рааның ортумак школарынын, Суу-Аксында эрте шко-ланынын капитал септелгени доозарынга хей түнүгү ашка херек. Ол шаалаарда одалга системаларын аде кылып сеп-тедириниң чүтүлгө апарган. Суу-Халда эмелгениң божу-дуга бажынынын туудун доо-зар ужурут, Ону кыдырыга алдан-чеден миллион түнүгү акшаны Калды камгалат я-

мын ундурлуп бээрине дуу-ла-дыр боор деп улуг идеяга бар. Ол бажыга дерелелер база дерек. Анча чан-чаа одалга черин бээр кыдыр. Суу-Аксында эрте райком бажының аде кылган, ажаал уруулар сандыгы ажаал деп турар. Ону чедир кыдырыга ам-даа үш миллион ашка четес. Бо бажының илтиги септелгени кылган.

Ам алаа одалга системаның, хаалгаларын чаргылар, доо-лдуулар. Ашка-көпөк чогулган Суу-Аксында ортумак шко-ланын тууду ара соваан болган. Чурталга бажынынын ажил-дады кийерин болдуустан, Алдан-Маалдырда музей бажы-нынын туудуна чаргылар акшаны долузу-биле бээр база-ла бүтпестей. Оон өскө-дө Суу-Халда туудуларын акшаландырып, байламыңс экижир-ле дөр кийн.

Кырыл ООРЖАК, Суу-Хал район агырмажы-нын даргазынын оралакчымы.

ЭКИ, ЧАА ДУРЖУЛГАНЫ НЕПТЕРЕДИР

Республиканың Дээди Советиниң комитеттеринде

аждардыг малчыннар Бора-оол Биче-ооловчу, Дагаа Норбу-Самбуевна Саладарыны назына чед бергенер. Көзү аага барган, өөреникчилер тыжа кижя мен деп чүвени шыныдып, амьр-менди сол-чүрүндө эгелээр, оларур, турарында чедир херек кыры-ла көргүзүп тургаш, шылга-дым дужаагынар. Бо болза аныяк башкынын бодуну бо-дап алган тызымык шылга-дым. Галина Сендэнның өөреникчилерин болгаш бо-дун шылаары-биле шилки алганы «эртемден, докторла-ры» башкынын бугун чылда төккен дериниң «дузу» хы-

нап, үселелди, мактад өскөр-тин бергенер. Ундурген хү-нүжүн халас барбаанын өөр-еникчилери херек кырында балдыкка көргүскен.

Доозукчуларын ээрттимес-биле оңчу — тыва чачыл-дар-биле челекелээр, амьды-радым шапкын-орукче Гали-на Сендэн чоргалар, өөр-үшкү, бугурул-биле атка-рылкан.

Аныяк башкынын чогады-чы ажил-агыйны тараа ка-жан-даа совазын.

Наталья КАРА-САЛ, Эрги-Барыш суур.

Тараа чагай болган. Ал-дан Маалдырын, Бора-Тайга-ныч, Ак-Даштын, Кара-Чыра-ныч, Кызыл-Тайганын, Илхи-нини, чагай дүжүдүк тараажы-лар ажаал ап эгелээр. Мал-чем белекелээр база үрүлгү-лүп турар. Кара чангыс четес чүве — ашка-көпөк айтырчы, Кыргызнарга, хей урууларын недерге пенни, дууламчы аш-шанын чогуур үезинде бээр жужудан турар. Уруулар албан черлери, чамдык шко-лалар ам-даа долузу-биле септелтишээр.

Бора-Тайганың, Кара-Чи-рааның ортумак школарынын, Суу-Аксында эрте шко-ланынын капитал септелгени доозарынга хей түнүгү ашка херек. Ол шаалаарда одалга системаларын аде кылып сеп-тедириниң чүтүлгө апарган. Суу-Халда эмелгениң божу-дуга бажынынын туудун доо-зар ужурут, Ону кыдырыга алдан-чеден миллион түнүгү акшаны Калды камгалат я-

мын ундурлуп бээрине дуу-ла-дыр боор деп улуг идеяга бар. Ол бажыга дерелелер база дерек. Анча чан-чаа одалга черин бээр кыдыр. Суу-Аксында эрте райком бажының аде кылган, ажаал уруулар сандыгы ажаал деп турар. Ону чедир кыдырыга ам-даа үш миллион ашка четес. Бо бажының илтиги септелгени кылган.

Ам алаа одалга системаның, хаалгаларын чаргылар, доо-лдуулар. Ашка-көпөк чогулган Суу-Аксында ортумак шко-ланын тууду ара соваан болган. Чурталга бажынынын ажил-дады кийерин болдуустан, Алдан-Маалдырда музей бажы-нынын туудуна чаргылар акшаны долузу-биле бээр база-ла бүтпестей. Оон өскө-дө Суу-Халда туудуларын акшаландырып, байламыңс экижир-ле дөр кийн.

ХАМ-АШАК

● Кандыг-бир коргунчуг болушкун болур дээрнн, оорларны, мегечиерни дораан эскерип каар кижнн.

Хамнаар будуу билер, харан көрүнү, жарты, чаккалы кижилер дугайында тоолуу-гу-даа, дерек кырында амы, дарага болган болушкуну-ноны алыртти илгертеке чу-гаалар ында мунда дымна-гылар боор чүе-дир.

Бистин дэва черивиске шажин-чүдүлгени узуткаш-тын хувискаалчн Чазактын шиттири биле лама, хамнар болган өске-даа чүдүтү ки-жилеринетин билиг-эртмене, рин хоругдап, харын-даа оларын телазы-биле чоуну ортууга канчаар-даа аажок суртап ажалдарын чорудуп турган билдингир-ле болгай. Харын-даа лама, хамнарын «билн-шидини» содун, сөткүдөргө мактап би-жикен суг болза, ол кижн мырнай-ла каргыштыг, хан-ныг кара сакчытыг репре-сн-нщ «асапаче» кире бээрн чалгы-ла.

Мурнук чылдарда кол, дуунда-ла лама, хамнарын «кара көрүнү» кижилерин «билдиге» ажалдарын пар-талга аажок бактап бижи-даа келдиис. Бидге мага хандыр бактап бижээр материалдарын база бир а-топу мен турдум ийи.

Шынап-ла, бистин бурун шагдан бээр уктут, уктут өссө-дээ, хам аял-өбөлөсүнн боттарынн үсунде конучт «илн-шнннлге», «тускай эр-теминг» кандыг-бир болуш-кунарын айыл-халаттыг, эа-рыг-човуларын баш бурун-гаар эскерип көрүп, динип, кайтаарып, кааптар кижиле-ропарнын бистин улт назы-мдарымыс чугаалажк беги-ораны каш-лаа кетип диниан мен. Ам бистин уксаанын, мезг кирган-ачам болур бир улт хам кижинин дугайында каш өзүргүлөрн бижилим.

Оон алыс Ондар Сайындай дээр. Ону Көштөнн, Актян, Алдан-Мааларын чогуу Хам-Ашак джино чүе. Чүе дээр-ге оон ат-сыман дорт аа-нас, черини чоуну он оюу алаар болган хүндүтсидиг өзү-биле төөрлөд. Ол хамна-рымын телазы-биле шырак билдингн кижиге саналып чораян. Ону кукуну үнүн (чугаазын) динип биле ки-жн дээр чүе. Чижээ, кандыг-

Во дээрге анаа-бир кижн, нини канчал-даа кылды шы-дараы «мергежил»-дир. Оонун болаарга бистин бурунту у-ргат хамнарымыс черле оюа-гай, чүе өндөсө, тускай, тубүмединнен салым-чаваныг кижилер болуру маргадаа чок кевирин-дир. Бичала, даа Хам-Ашак кайн хамна-чок чере хоралдн, илениен, каагыш-оршн кылды чорбас. Ол төрөн черини нааа-даа салды болбас, каас-чараш бой-дус чугумалын караа огу-дег камгалдн, төрөл чоунуу кадыкн болуунн ылаваа ша-бине кайтаарып, кичигейге ал чораян. Мээ аа-өгбөлө-риникт төрөн болуу. Хам-Ашактыг ол кукуну үнү (чу-гаазы) билер, динип аа кат-п-таттынас хуугаазын эрте-минн «чиде» бергенин бис-тин оидларынн улт назымг кижилерини чугаалажып ор-ганан диниан кижн мен.

Төрөл чоунга ачы-дуаа че-дрийл чоруу хам кижилерин бо-ла чалап, коой бую бол-гай. Ону Ак өү алаар хошн, кунга (чалакынгга) апар-гаш, халуу эрттир хүндүл, суг арагызын шырак ижи-ртин орта, оон эринини улгактын аягылаша, ко-жамыла алаан кара сагыш, чүе кижн келгеш. Бөрүлөр түдүп каан самис хойнуу се-гизде ука дүгөш, буюу чортинге ийи кара кукуну чок түдкенин, халааштынн каалаш шүүт чиде бергешен. Оон эзелдеш-ле кукуну чу-гаазын билбес апарган. Ажар-бука деп чүе ол-дур ийи. Бичангаш бистин тыза чоң буюу сегизден аажок азыраак чүедексинер чораян-да.

Ол чүе тодарты-ла чүе билнн Хам-Ашак ышак шырак мергежилдн кижн-лерге ийи-нагыс батгай са-

дыг боор, атам сугта бо-ла келер кижн, Назмай бергеш-тин, ол элөөн шырак аары берген. Оон кады кырааны шага-ла чок апарган. Күзүн кара-дойлак үсунде кирган, ния кара чангыс инзон оор алгаш барган мындак. Ол ку-зугуату чайгалаша, аджын-нык иштнн көргүдөш, оор кижн инзон өлүргөш, тарза шүлдүдө савап-биле көш каан чытканы төөдеринге чу-галааш. Шынап-ла, чок улзуу Хам-Ашактын чуга-лаанын өзүгээр оон айыкты уунга чедө бөргө, инекти соккап, савап-биле базырып, чажырып каан болган. Буюу көрүп турган-биле дөмөй-ле-дир көрөм. Багай аарыг, аржык, кырган кижини дини кара чангыс инзон оорлап-тарга, халчок-ла хоралаш, комулаан сөгкннн илередил, карактарын шийип алгаш, иштннде хиреринн чугалааш-ганын жокалары эскерген.

Оон соода билдингени, биле алырга, бир удуургак бардам, төмөк, мал аарыг оол ол кир-ган Хам-Ашактын инзон баст-нык, оорлаан болган. Улзт, олай демги оор оол ишти-байр кевенин араашы ол көвөр барган болгай, Хам-Ашак маргыш-чатка кылды, ринга мында-ла кончт тура-көн чок. Согуу намыда багай дээр. Бичала-даа оорлаар, мергелээр кижилерге көр-дөө хончу чок чораян чугаажык.

Хам-Ашак мөзөн кижилер-нин 7, 49 хонуктары кыпыс, ааа-чөткөрлөр-биле чугала-жып тураа суг «мергежи-лн» кижн кайгаар. Оон ал-ганы бергенде чечен-менгени, «алдыргын» бо-ла чораш-леңдээр чүе тыпас мен. Алтыжынын агынн таала-чыны. Хөрсөдиг чокиа чуга-лаарга, хамык-ла ааа-чөткөр, алдыс-шудуосторынн бажин төөредил. Болуунн үрөн-чечен сөстөнө, биле олааны «куд»-ар-даа, «тилеп»-лаа турган-гы. «Хам-Ашак элнн-шүлөө-азе «коранынга» та каш катан «аалап» баган чүе ийи.

Во-ла кижн болал-болал оюрга, анаа карачал кижн, дөнин наараган көзүлөсө, түмөн ааа-букут кырагыг дүмбөй аламы олакта болуп-көш, бистин бо чымык өртөм-

Сарыг-шажын болган чүдүкчү СӨӨЛГҮ ДУШТЕРИМ

Реданнжас дүжүн дугайында бижээр чүтүм со-гууа үнүп келер болза, дараазында база бижирнн алаан кижн мен. Ол чүтүм июль 9-т үнгөн «Шында» параттыган болду.

Барын-Хемжин районкуу бир иделэе суурунга чурттап чораян мен. Сууруус артыя-ла хаяк баарын куду шору ханы буга суу агып басып чыгар. Оон мындаа тозукуту өрү үнөргө, даг баарында сууруун «кызыл-дустан» удуг, бичи кижилеринн көөрү бар. Дүжүмде ол буга суу мекээ чалчок улуг кем шыккан бол-ган. Ону арай деп кежи ал-гаш, дорт-ла басып үлүптү. Чедө берген черин —хөөрлөр, оон бир өтгө кире бөзүмгө, бизге-ле мени дедир чорудул-ган, чок аларган бөзм ирей-нин өө болду. Оон боду чок, кукунуу кадай, бир бичнн оол олур. Калай мекче чүе-даа чугаалаар, ол огулунга мени танштырым чугаалап ор.

— Огулум, чөргөндөн өккө-дө, айбылаакан, шай тиге берди. Оон бөзм ирей кирип келгеш, дөргө олуруп алгаш, даа-ла ханы уштуп ор; — Бо уруг бээр чүе чедил келгени ол?— деп кадайлап айтыр-дыр.

Калай орган, элөөн бедик каркы уу-биле: —

— Кажн кээр болбас өрөн чүе бе бо—диди.

Даштын өгдө улус дүвөр, мени түлөп аар дэи хевр-диг, хой дөргө джиш турар. Кукунуу кадай дикр чораш, 6 харлыг огулум чок болган-деп чугаалаар чүе, демги бичнн оол ол-ла болган боор ийи ол. Мээ чүе-даа чуга-лааар болдулар. Үнгөш, өске ууук өлгөргө бар чорум-да, база-ла чок аларган бис-тин халчок чоок өвиүвүске таваржы берим. Салдыган чүе сазыл жерим ол-дур-де, 6 ашпа тулап алган, эзи-рик. Чогуу чок болурда эзи-рик арагалар турган хире чүе. Мени «Бээр чок чедил келгени, чана бер—деп кө-гүдүп турар.

— Улуг-Хем суун кече ал-бас мен, дем арай деп кежи келдим дедир чорбас мен — дээримге, мени көгүдүп чо-рааш, ол кемчиге кылмыга өккөдөш, кежир албаалак. Ажынамында хал-лаа көр-бө, багайты кылашпакан мек.

Дүш деп чүе мени элөө-ле чүе, мен дунманын чурт-таар чери, олар оодуну ду-гайын шүүт болавайн турган-ла болгай мен.

О. САРЫГЛАР. Кызыл хоорай.

КЫРГАН-АЧАМ-БИЛЕ ЧУГАА

Бистин ачаымыс адын Херани дээр. А оон нады төрөнн адымы —Успун,Доржу Когонувич Иргит.

Ийи алышкынн көндөр төөгүзү байлак. Ачанын адымын превис дээр бис. Исем-биле орта чугаа кыл-дып, үк төөгүзүн-даа айтыр-байн чораян мен. Во чораш, алаан-биле оон бакжыныга динип, алдымгы илбичти, хам ырган-ачамын сонугурап чугаалаштым.

Ирем кончт чугаакы кижн. Амы уеде лама, хамнар дугайында бижирнн ажык билдингн. Ону төөгүп, чугаа-лаанн алаа солун болган хе-рилдиг. Дээ шаар бедик дегдэн чө дүвүчө харанн деп күдү көрүп алгаш, болам-чалдыг, сактышкымынн мын-чаа төөгүдү.

— Сөз ачып Херин-биле бөс ийи, иден төрөл-ле ийи алдышкы бис, Алаштыя адым Когун дээр. Шаанда улуг, бичнн кижилер оон адын дорт алаар, бакжынн дүгү вику ишкаш ак боорга Ак-Баштыг дикри. Качаар-даа аажок алдымгы илбичи, хам ат-сү-пөзү казах, моол черлегө-

бизнн эки билдингир чораян. Бодунче бижикти өтүр идер, бооланыр, инг демиян кы-зыткаш соолу чыгаар, кай-гамчык кижн. Черле мынаш Монгуш-Тайга районуну Мэ-ген-Бүрөгө хөй хамнар, аа-мала чурттап турган.

Кан-оол хам от-биле деп, нештар самнаар. Дээрже үжүп үнөр дээр отту эртин чыдап тур мен деп хамнаар. Оон кыс дүмүзү Чамын бола келчк хамнаар, Амр-бол Келди Чулдум, Кара-лама, Сундуу-лама Аска-Содунам дээр, өскөлөр-даа бар. 1930 чылдарда оларын таралды см-ыртал, улугтар арааныга чорбас кылдыр. Аспагыже шүтүзүн шүтүшкөн.

Ам ол черни Аспаты джиш турар. Чогуу шаанда эрге-жин чурт чүгү? Дээржи казыттырган ачам сугаар ла-ма, хамнар бир арбан болуп анда чурттап турган. Бинаар чүе бабас. Оларынн ара-аныга амы арааттар дээр ан-бак даргазы Бавуу биле Ка-закпай турган. Эгежөктар-нын ажм-төүт, эгежөктар-нын чүгөтү дээр мындак. Кон-

чүг-даа кызгынн кызын көрүп, түрөп иелген бис. Үн-дүрүг, даамыр оонар. Эрге-жонгарга, бистерге, тускай оонал деп чүе турган. Тускай оонал деп чүд? Ол дээрже үнүрүлгөн, даамырлар-даа артык улуг даала турган. Мөген-Бүренин, школазын, суурунн тулаун кылар деп ийи белеткейли, ону аайла-дып, сөөртүп турган. Бистин ачаларымыска инектер бакж кылгалады, оолдарына оон кылганын хондуу ылбооттык бар. Сугууларга мычаар үчө белеткеп турдувус. Эи улт оналганы ачам Когун хамга дүжүрүп турган. Чүе дээрже алдарым илбичи, улт хамы ол турган. Сөөдүндө хамнарын үзүткп эгелей берген. Айлыл-халал халчок дингелнн келген. Эгежөктар шүтү чүгүн каал. дөзип тарап, үймөл эгелдн. Чам-лыктары тугурган. Оон соон-да оларынн ис-чыды динил-байн болган.

— Бистин кырган-ачаыс канчал диниг аоткан иргт? — Ол дээрже чалап каан кижн-дир, Хулуп шапыл, ту-дуп алпаар, он беш, чээрбн хо-

нар, дедир чанып кээр. Та чөпө туттурган кижн. Ол хи-резиш-ле чанып кээр. Болу-нун дүрт-сыны халчок улуг, мөгө-шырак. Хомуу дай-нынга база кижилер чораян. Бир катан оон дөни аады ла баарына аогачыга ораш-чак өлүп калган. Ол дөни азын этин ажыр салып ал-гаш, дагы өүү аалыга чүк-төп экелген. Уаус пайган хамнаа мөгө, шырак кижн.

— Силернн база репре-сннга таваржы чораян дээр, шыра бе? — Шын уруум. 58-ки чүе-биле 12 чылга шиттирдим. Чогаалчн Сергей Прорб, мал, чер сайдым Бак-Көк Чолдак, оон дүмүзү Сат Доржу, Сүт-Халаун кожуун даргазы Эмер,Сарыг, Серн-оол Сарылар дээр, оон-лаа өске кижилер Ноорулак хо-орлак шүтүртүп, анаа кара-бакжыга чытка бис.

«Хам кижн огул. Кылган үү-лөй хөй, үрөдгидикчи»—деп, хөй-ле чүе чугаа-лап турган чүе. Бичан ааламыска ийи кижн келген. Мээ-биле хөөржин хонган. Эртенинда айт эер-

төнер дээр. Ол-ла-дыр. Мени ычар дугааш алгаш барган. Сөөдүндө агарган силер дээр бистнн хостан үлүктүрөн. Ка-ри-бакжыга чытка эш-өөрүм та кайда. Эмер,Сарыг дугайында солдунан номчуп ор мен.

— Репрессннга таваржыган улустун каража, когаралы хөй болуу чүе. Силерде чини алыштыр? — Аял-биле бис ийинин чизеис чангыс чораян. Хосталдык чедип кээримге, авыг Кучуш кызыл деп чугаалаан; — Алымыске улус келгеш; — Алымыске үлөп, чиндил, алыг,кеш арттылбайн, шүптү үнн хамырган. 28 кой, 6 сан-лымысы ай деп алпаар деп мчлал чугаалап ораа чүе. Бичан силердин чулунар Лн-дуга болгай. Бичан алам йг-ла өвүс үжөп турган, алам йг-ла турган деп салтыр чораян —деп иемден. Алдымгы ийи бичн, улт хам Когун кырган-ачаымынн огул иревис Успун-Доржу Когонувич Иргит чүеде 70 харлаар.

— Фрольжже эш турбайм чоруп туула, үш катал блд, дийришкы кийрген мен. Ко-кунуу кадай дикр чораш, 6 харлыг огулум чок болган-деп чугаалаар чүе, демги бичнн оол ол-ла болган боор ийи ол. Мээ чүе-даа чуга-лааар болдулар. Үнгөш, өске ууук өлгөргө бар чорум-да, база-ла чок аларган бис-тин халчок чоок өвиүвүске таваржы берим. Салдыган чүе сазыл жерим ол-дур-де, 6 ашпа тулап алган, эзи-рик. Чогуу чок болурда эзи-рик арагалар турган хире чүе. Мени «Бээр чок чедил келгени, чана бер—деп кө-гүдүп турар.

— Улуг-Хем суун кече ал-бас мен, дем арай деп кежи келдим дедир чорбас мен — дээримге, мени көгүдүп чо-рааш, ол кемчиге кылмыга өккөдөш, кежир албаалак. Ажынамында хал-лаа көр-бө, багайты кылашпакан мек.

Дүш деп чүе мени элөө-ле чүе, мен дунманын чурт-таар чери, олар оодуну ду-гайын шүүт болавайн турган-ла болгай мен.

О. САРЫГЛАР. Кызыл хоорай.

АЗАЛАР

Кажамалтай аржн кирип, Каскал череп эртин чыгтым. Бинда аажок мержин чорду, Бимрааалар бржн улаан. Хаваы шыкаш бир-ле чүе, Кара сугда молчурай-дыр. Каргыралар эткен-лаа дег, Карангыда шимээр үндү. Элдес чүе, кежиг долу, Элегер-ле кара дүрү. Мемче угаай базына-ла, Медзжөк хөй азалар дег. Хая кордум база ааа. Хаайы дээрге, темене дег. Бажм улуг, конгус дөнгүр, Баранчында кижн коргар. Удур кыштаар арга-даа чок. Ужар дээрге, чалгынч чок. Далабнадыр кезек магнааш, Далам калдым. Билимме мен.

Элэни болгаш мининн келдим. Эт-кежин сооп кааган. Аза-буту эзын-даным, Амдананын чинген-даа дег... Оттуп келдим. Дүжүм болду. Оо! Азалар-даа коргунчуг-дур.

ЧАРЫНЧЫ

Адычаларын одаанда шай Арай элек, хайынгаалж Эжи оттан чарын сөгүн Эзип алгаш чер берген; Хенертен-ле чарынчы эжи Келерген-ле хөлөй берген. — Шайын отче чалакштын Шапыл дүргөн аттанганым, Хараалаа шуут кирип кэп-тир. Хайыраан ола эртин чой баар. Адытпакыш ийи эрлер Адым каакта халаан келген. Дүшкөн овар Хараар-Дашка

Дүргөн үнүп келгэндинер. Ийи сымн оларын үткүй Ийи өрү чоруп орган. Биче-оол ДОЮНДУП.

ЭДЕ КӨӨРҮ ЧУГУЛА

Бистин Тес-Хем районнуу суураарында ийи-чангыс лам-ады бис дээр улустар бар. Амдымында ат-сымын бижн-вес мей, чүгө турар черлерин бижинн. Эи алагына 4 хам хөрөжөн бар. Шуурмак суур-ла, Чодураада, Ак-Эрикте болаш Самагалдайла. Шак мындаг кижилерге бистин ра-йоннуу улзуу бо-ла чедө бер-ген турар. Шажин-чүдүлге черинге хамаарылга чок эш-терге барып, шын-меге чүүл-дир билип алгаш, сагыш-сет-килдн дүвүредип чорууга орта шын өсөс. Тес-Хем ра-йонга сөөмгү уеде барым районнардан ийи-чангыс хам бис дээр улустар кээр турар апарган. Шак бо кижилер улусту коргудуп, чүзүн-базын чүдүлгө чугаалап турар-дыр. Чижээ, Чалаваадан эртенн ча-зын 62 харлыг, эр хам кижн бир аалга келгеш (чартк чыл мурундаа чок апарган кижинин аалынга), кадай. урут-ларыныга силер ол кижн-церни диниге ажааган-дыр силер, ам ол кижилер дуу ол өрөөлдө шайлап олур дээр болду. Бай-Тайганын Кара-Хөл чурттуу анык хам Мон-гуш Араллоо дээрнн: «Мен Тывагыч 3-ку төргөннн хамн

кижн мей»—деп, улустун өлүр-чидеринден бээр чугаалап, арага-лары, акша негээр хам болган. Бичангаш шак мын-дыг эш-өөрлөр шажин-чүдүлге черлеринн ат-алдарын бу-жартадып, чон мерген чоруу-ру черле орта таварышпа. Бир өсөс, шын лама-хам кижн болза, кижиге бараан бооп чорашып, багай чүдүлгө чуга-лаавс ужурут чүе. Харын-даа чагай эки орукче углап, болгаанылар камгаланылар деп чугаалаар. Бичангаш Чыраг-оол Доржуну «Шынга» би-жээр материалыга хамаарын турар амыр болза, шажынн шын орукче угаап, чоңга та-ништырып, чоунт эрчи там-чыларын анык-өскөгө та-мчыды, суртаалдары чугула. Тывада непереп, кежүп ора-сарыг шажин-чүдүлгенин чоңга ылавы-биле тайлыбыраар че-лек.

Моон солгаар тускай биж-жик-документ чок кижилерин чажырга черлери болган шажин-чүдүлге черлери кемчөөн ап, чогуур черлерге динилди-рип чугула. Во уеде Тывада шажын айтырымы иже дүш-күрүлгү байдалаа чоруп турар-чүе дээрге бистин Эрни чурттуу хуурак оолдар Буря-

ПАНЧЕН-ЛАМАГА ТУРАСКААЛ ХҮРЭЭ

ПЕКНИ. (РОСИТА-СЧТА). Тибеттин Шалае хоорайнын Таши Лхупмо дээр эрте-бу-рунгу хурээнин даяскээрине дөлаварынн чүдүлгө-сү-зүлгө кылыр черинн төвүндө Кыдат Улус Республикада эй-не улуг өртөктн деп турар туватнуу кылган. Ол болза 1989 чылда мөчүп калган 10-гү Панчен-ламаннн турскаал хурээнин болгич алдын суур-газын кылганы ол-дур. Пан-чен-лама дээрге таныт бур-ганын чүдүлгө-сүлгөдөн Далай-ламаннн соонла ийги зөсө-дужаалдыг кижинн бооп турганы билдингн: Бичарага Далай-лама амы уеде политиктиг үеел-болазымынн уржуундаа шаштыкыда туруп тудуп болгай.

Ол улт хурээнин иштнн көмө болза оон-лаа содуу. Ламаларынн шаштыкыда бээр сагып чалкылып ату-гаар ултуу орамай берген баштын-ламаларынн мага-боттарынн үрөлбөс мылдыр эмен-калдыган соонла ал-ган чүдүлгө-сүлгөдөн Далай-ламаннн соонла ийги зөсө-дужаалдыг кижинн бооп турганы билдингн: Бичарага Далай-лама амы уеде политиктиг үеел-болазымынн уржуундаа шаштыкыда туруп тудуп болгай.

Кызат чазактын шийтпннн баугаар тулуп тургускан ол чаа тибет махкытыг хурээ-нинтн бо хүнереде ажалдар деп турар. Ол дугайын «Дин бурганнн» хурээ-инилянн баштын-ламазы Чампа Чиял динчактач.

Хурээнин тургузукчуларынн төлөндөдөй кайгамчык-тыг. Кыдаттын Кудине Чен-дөли ол туватта ажылаары-биле күрөпө шыгамчыктын 600 килограмм аалымын болгаш чазак тонна менчү-рү чөпсөөбөс берген. Ол мын-каш улт адын-инчүгүн холу-мактыг өтөк-үсөлгөт дөмө-дөкө хурээнин иштнн болган хурээ кымыла дээрже чүлгө-гө II жетр ыдыктыг суургаы

